

JANA KESSELOVÁ*

Referencia na hovoriaceho v dialogickej komunikácii v slovenčine: verbálna osoba verzus osobné zámeno

KESSELOVÁ, J.: Speaker's Reference in Dialogic Communication in Slovak Language: Verbal Person versus Personal Pronoun. *Slavica Slovaca*, 53, 2018, No. 3-4, pp. 94-108 (Bratislava).

The paper is a part of a wider study with the research aim to learn about Slovak-language users' means of language that primarily focus on human as a (non-)participant of a communicative act (personal deixis) and as a bearer of social roles and relations (social deixis). The subject of this research is explicit self-reference of a speaker in a dialogic communication. By explicit self-reference we mean self-identification of a speaker using a combination of verbal flexion together with personal pronoun I (ja). The study examines the relationship between verb semantics and explicit self-referencing on the data of the Corpus of Spoken Slovak. Key words: personal deixis, social deixis, spoken communication, deictic center, Slovak language, the corpus-linguistic method.

Personal deixis, social deixis, spoken communication, deictic center, Slovak language, the corpus-linguistic method.

1. Výskum osobných zámen v slovenčine a v slovanských jazykoch

Slovenčina patrí k tým jazykom, v ktorých sa referencia na rolu hovoriaceho primárne vyjadruje verbálnou flexiou.¹ Relačná morféma *-m* je jediný a všeobecný identifikátor tvaru I. osoby singuláru (sg) verba, používaný bez ohľadu na to, či ide o autosémantické verbum alebo gramatickú morfému. V slovenčine nejstávajú špecifické morfémy prvej osoby, ktoré by sa uplatňovali v závislosti od pohlavia hovoriaceho alebo iných personálnych a sociálnych charakteristík hovoriaceho. Relačná morféma *-m* je v tvare I. osoby sg verba obligatórny a dostačujúci identifikátor roly produktora. Keďže identifikácia hovoriaceho osobným zámenom gramaticky nevyhnutná nie je, slovenčina typologicky patrí k jazykom pronoun-dropping (pro-drop).

Navzdory tomu, že z formového hľadiska je zámeno *ja* redundantné, používatelia slovenčiny ho pri referencii na seba (autoreferencii) používajú, t. j. gramatický a lexikálny prostriedok autoreferencie v jednej výpovedi kumulujú (*ja vie-m*). Príčiny explicitného použitia osobného zámena *ja* sa v slovenskej lingvistike vysvetľujú trojako: gramatickými, štylistickými a rytmickými dôvodmi. Gramatické dôvody vedú k obligatórnemu použitiu osobného zámena (napr. pri elipse verba), štylistické a rytmické dôvody predstavujú fakultatívne použitie zámena *ja*. Tento záver vyplýva z výskumu textov klasickej slovenskej beletrie.² Rovnaký objekt výskumu sa pri analýze zámen uplatnil v Morfológii slovenského jazyka. Zo sociálno-kultúrneho hľadiska sa nadmerné používanie zámena *ja* hodnotí ako prejav egoizmu.³ V druhej polovici 20. storočia je

* Jana Kesselová, prof., PaedDr., CSc., Katedra slovenského jazyka Inštitútu slovakistiky a mediálnych štúdií, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Ulica 17. novembra 1, 080 01 Prešov, jana.kesselova@unipo.sk.

¹ Štúdia vznikla v rámci riešenia grantového projektu VEGA 1/0099/16 Personálna a sociálna deixa v slovenčine (človek v jazyku, jazyk o človeku).

² Oravec, Ján: Osobné zámena v podmete. In: Slovenská reč, 1961, roč. 26, č. 4, s. 199-205.

³ Oravec, Ján: Zámena. In: Ružička, Jozef (ved. red.): Morfológia slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966, s. 200.

výskum zámen v slovenčine primárne orientovaný textovosyntakticky,⁴ v menšej miere je súčasťou komparatívnych výskumov typologicky odlišných jazykov. K. Buzássyová skúma zámená v rámci kategórie určenosti v slovenčine a maďarčine. Autoreferencia sa skúma v špecifických konštrukciách typu *ja som inžinier – ja ako inžinier – ja, inžinier*, a to v slovenčine a maďarčine. Substantívum sa v týchto konštrukciách z neurčeného mení na určené, čo sa pokladá za jeden z dôkazov, že kategória určenosti v slovenčine síce zanikla, avšak jej skryté prejavy pretrvávajú.⁵ J. Šikra a J. Furdík porovnávajú systémy zámen v slovenčine a angličtine. Osobitné použitie osobných zámen vo vete (napr. *ja hovorím*) sa v slovenčine pokladá za príznakové a zdôrazňovacie, nepríznaková je veta bez osobného zámena, keď sú gramatické kategórie obsiahnuté v relačnej morféme slovesa. Za dva rozhodujúce motívy používania osobných zámen v slovenčine sa v štúdiu pokladajú príznakovosť a emfáza.⁶ Tento prístup sa uplatňuje aj v monografii *Slovesné kategórie osoby, času, spôsobu a ich využitie*. Napriek širokému názvu sa výskum orientuje na klasickú slovenskú literatúru z konca 19. a prvej polovice 20. storočia, komplementarita či konkurencia v komunikačnom fungovaní osobných zámen a verbálnej osoby v súčasnej slovenčine predmetom výskumu nie je. Verbálna osoba a zámená sa z hľadiska sociálnej deixy posudzujú v kapitole *Gramatická osoba ako znak spoločenských vzťahov* (prejav úcty adresátovi zámenom 3. osoby *oni* v rurálnom prostredí niektorých regiónov Slovenska).⁷ Koncom 90. rokov sa zintenzívňuje záujem o komunikačné aspekty zámen aj za hranicami umeleckého textu.⁸ Výskum osobných zámen sa rozširuje tak, že sa záujem posúva od písaných textov k hovorenej reči, od skúmania kohézie k pragmatickým funkciám výpovedí s osobnými zámenami, a to v spontánnom bežnom dorozumívaní a v polopripravenom dialógu v mediálnej sfére,⁹ v dialógu regionálne špecifikovaných používateľov slovenčiny¹⁰ alebo v špecifickom komunikačnom registri.¹¹ Celkovo výskum osobných zámen, personálnej deixy a funkčno-sémantickej kategórie personálnosť predstavujú izolované a parciálne sondy do výsekov komunikačných sfér. Podľa M. Dudoka, autora kapitoly o deiktických identifikátoroch, ide o nepatrný príspevok k svetovej produkcii, výklad zámen v rámci personálnej deixy v slovenčine je nevýstižný a neadekvátny živému jazyku.¹²

⁴ Bajzíkova, Eugénia: Slovenský jazyk: textová syntax. Bratislava: Stimul, 1995, 89 s.; Bajzíkova, Eugénia: Jazykové prostriedky v procese kohézie. In Krošláková, Ema (ed.): Fungovanie jazykových prostriedkov v texte. Nitra: Vysoká škola pedagogická, 1996, s. 23-26; Dolník, Juraj – Bajzíkova, Eugénia: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul, 1998, 134 s.

⁵ Buzássyová, Klára: Kategória určenosti v maďarčine a v slovenčine. In Šima, František (ed.): Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1977, s. 60-132.

⁶ Šikra, Juraj – Furdík, Juraj: Príspevok k vymedzeniu a klasifikácii zámen z konfrontačného hľadiska (na materiáli angličtiny a slovenčiny). In: Jazykovedný časopis, 1982, roč. 33, č. 2, s. 132-143.

⁷ Horák, Gejza: Slovesné kategórie osoby, času, spôsobu a ich využitie. Bratislava: Veda, 1993, 173 s.

⁸ Bajzíkova, Eugénia: Zámená v gramatickom systéme slovenčiny a v komunikácii. In Šimková, Mária (ed.): Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku. Bratislava: Veda, 2003, s. 229-232.

⁹ Kesselová, Jana: Komunikačno-pragmatický status osobných zámen. In: Slovenská reč, 2005a, roč. 70, č. 3, s. 129-141.

¹⁰ Kesselová, Jana: Osobné zámená ako prostriedky sociálnej deixy v súčasnej hovorenej komunikácii. In Odaloš, Pavol (ed.): Západoslovenské jazyky. 1. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, 2005b, s. 69-83.

¹¹ Bodnárová, Martina: „Neokradneme štat my, okradne štat nas“: zámeno my v neinštitucionálnom dialógu dospelých na východnom Slovensku. In Kesselová, Jana – Imrichová, Mária – Ološtiak, Martin (eds.): Registre jazyka a jazykovedy (1). Prešov: Filozofická fakulta PU Prešov, 2014, s. 190-198.

¹² Bodnárová, Martina: Zámená *ja* a *on* v komunikačných súvislostiach. In: Jazykovedný časopis, 2016, roč. 67, č. 2, s. 107-124.

¹¹ Slančová, Daniela: Personálna deixa v trénerskom komunikačnom registri v tréningovom a zápasovom dialógu. In Slančová, Daniela – Slančová, Terézia: Reč pohybu, autority a súdržnosti. Prešov: Prešovská univerzita Fakulta športu, 2014, s. 228-242.

¹² Dudok, Miroslav: Deiktické identifikátory. In Dolník, Juraj (ed.): Morfológické aspekty súčasnej slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied a JÚLEŠ SAV, 2010, s. 388-400.

V podobnom duchu hodnotí stav poznania F. Daneš: „...toto zaujímavé, nesnadné a dosud neúplne spracované téma si zasluhuje mnohým podrobnejší spracovanie založené na obsáhlom materiáli jazykových prejavov psaných i mluvených.“¹³ Podľa F. Daneša je voľba použiť či nepoužiť osobné zámeno prvej a druhej osoby závislá nielen od rytmu, štýlu, ale je podmienená zložitou interakciou s modalitou a aktuálnym členením výpovede. Korpusovému výskumu zámena *ja* sa v špecifických pozíciách po hypotaktickej spojke v češtine venoval F. Štícha.¹⁴ Korpusový výskum dokladov 1. osoby sg prízmeného verba finita vedie F. Štíchu k záveru, že primárna motivácia v použití principiálne nekontrastného tematického *ja* je ovplyvnená aktuálnym členením výpovede, kým emocionálna, rytmus a štýl majú až sekundárny vplyv. Až sústavná práca s veľkými korpusmi dáť umožňuje poznávať také prejavy poriadku i chaosu vo verbálnej komunikácii, ktoré tkvajú pod povrchom jazyka a ktoré nemožno vyčítať z jednotlivých viet, lež možno sa k nim dopracovať porovnávaním istého kvanta jazykových javov z veľkého počtu rozmanitých textov.¹⁵

Z ostatných slovanských jazykov sa osobné zámená skúmajú hlavne v ruštine, poľštine a bulharčine. J. Leafgren skúma nulovú a explicitnú (zdvojenú) autoreferenciu v bežnej bulharskej konverzácii a v beletrii.¹⁶ L. A. Grenoble skúma osobné zámená ako súčasť deixy v ruštine. Kým priestorová a časová deixa referujú na priestorovo-časové okolnosti vzhľadom na referenčný bod (alebo pozadie), personálna deixa sa týka participantských rolí v dialógu. Trojčlenná sústava osôb sa v rečovom akte rozlične modifikuje. Pri výklade posunov verbálnych osôb a zámen počas rečového aktu sa využíva Goffmanov termínom *footing*, ktorý označuje zmeny participantských rolí v rečovom akte (na pozadí chápania personálnej deixy ako spôsobu kódovania participantských rolí). Pracuje sa s tromi kategóriami, ktoré sa viažu na rolu hovoriaceho: osoba, ktorá práve produkuje výpoveď (*animator*), osoba, ktorá je skutočným pôvodcom výpovede (*author*) a osoba, ktorej názor alebo pohľad je prijímaný (*principal*). V role adresáta sa rozlišujú dve kategórie: presne vymedzený, konkrétny adresát, ktorému hovoriaci venuje vizuálnu pozornosť a ktorý s veľkou pravdepodobnosťou prevezme rečovú aktivitu (*addressed recipient*) a nešpecifikovaný príjemca (*unaddressed recipient*).¹⁷ Centrálna výskumná otázka oboch uvedených prác spočíva v tom, či sa prostriedky, ktoré signalizujú zmeny participantských rolí, v jazyku gramatikalizovali. Jednou z často sledovaných otázok je vzťah medzi primárne priestorovými deiktikami a ich metaforizáciou, extenziou do personálnej deixy. V ruštine zámená s príznakom + fyzická dištantia sekundárne môžu odkazovať aj na sociálnu dištanciu, napr. opozícia zámen *VOT* a *VON* primárne reprezentuje opozíciu „priestorová proximita verzus priestorová dištantia“. Zámenom *VOT* sa referuje na fyzickú proximitu, avšak výpoveďou so zámenom *VON* môže hovoriaci vyjadriť nielen priestorovú, ale aj sociálnu dištanciu a negatívny vzťah k osobe, na ktorú sa referuje.¹⁸

¹³ Daneš, František: Osobní zájmena v textu (na pozadí kontrastivním). In Daneš, František (ed.): Jazyk a text. 1. Výbor z lingvistického díla. Část 2. Praha: Univerzita Karlova, 1999, s. 373-380.

¹⁴ Štícha, František: Obligatorní, preferenční a fakultativní užívání zájmena *já* po spojkách hypotaktických – korpusová analýza. In Hladká, Zdenka – Karlík, Petr (eds.): Čeština – univerzália a specifika. 4. Brno: Masarykova univerzita, 2002, s. 171-176.

¹⁵ Štícha, František: Nerozumím tomu vs. Já tomu nerozumím. (K užívání zájmena *já* z hlediska korpusových nálezů). In Čmejrková, Světa – Hoffmannová, Jana – Havlová, Eva (eds.): Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše. Praha: Karolinum, 2010, s. 227-232.

¹⁶ Leafgren, John: Degrees of explicitness: information structure and the packaging of Bulgarian subjects and objects. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2002, 264 s.

¹⁷ Grenoble, Lenore, A.: Deixis and Information Packaging in Russian Discourse. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1998, s. 233-254.

¹⁸ Grenoble, Lenore, A.: Deixis and Information Packaging in Russian Discourse., op. cit., s. 238.

Osobitná pozornosť sa v ruštine venuje sociálnym funkciám zámen (napr. kombinácii zámena s menom a patronymom), ktorými sa hovoriaci obracia na adresáta.¹⁹ Sociálno-interakčný pohľad dominuje i vo výskume poľštiny, orientovanej hlavne výskum prostriedkov sociálnej deixy a zdvorilosti²⁰ a na porovnávací výskum prostriedkov referovania na hovoriaceho a adresáta v sociokultúrnom kontexte (napr. v ruštine a poľštine).²¹

Výskum pronominálnych systémov v interakčnom a kultúrnom kontexte je v súčasnosti predmetom výskumov v typologicky odlišných jazykoch. Synekdochicky uvádzame výskum pronominálnych systémov A. Siewierskej v monografii *Person* založený na dátach z viac ako 500 jazykov.²² Skúma sa jednak to, ako gramatiky rozličných jazykov organizujú (inter)subjektivitu v systémoch prostriedkov referujúcich na osobu, ale aj dynamiku prostriedkov referujúcich na osobu v interakcii. Sociokultúrne ladené prístupy nazerajú na osobné zámená (osobné indexy) ako na prostriedky, ktoré nielenže odkazujú na človeka, ale ktoré kódujú isté chápanie človeka v kultúre používateľov jazyka. Osobné zámená ukazujú hovoriaceho a adresáta obklopeného špecifickým sociálnym kontextom. Funkciou osobných zámen je prispieť k utváraniu osobnej identity a ku konštruovaniu sociálnej reality. Usudzuje sa, že používatelia rozličných jazykov majú rôzne štruktúrovanú predstavu o sociálnej vzdialenosti, statusovej hierarchii, individualizme a spolupatričnosti, nielenže inak pomenúvajú, ale aj inak prežívajú vzťahy *ja* verzus *ty*, *my* verzus *iní*, teda rozdiely medzi tými, ktorí do istej sociálnej skupiny patria a ktorí sú z nej vylúčení.

2. Výskumná otázka, predmet a metóda výskumu

Verbálna flexia, zámeno a relatívne voľný slovosled v slovenčine umožňujú vysúvanie subjektu do centra pozornosti alebo naopak, jeho upozadovanie. Výsledkom je reliéfizácia informácie²³ a rozličná miera explicitnosti subjektu (na porovnanie verbum *dúfam* vs. *ja dúfam*):

- a) *Budem citovať sám seba, dúfam, že to nebude trápne.*
- b) *Môžu si nás vypnúť, ale ja dúfam, že napriek tomu nás počujú.*
- c) *Dúfam, že som vám aspoň dačo ozrejmla.*
- d) *Ja dúfam, že sa nikto v tých cirkevných kruhoch na mňa nejako neoborí.*
- e) *Ale modlím sa za nich, dúfam.*
- f) *To je jediné, v čo dúfam ja.*

Ak hovoriaci referuje na seba kombináciou verbálnej flexie a zámena, hovoríme o explicitnej autoreferencii (b, d, f), ktorá sa ešte môže intenzifikovať iniciálovou/finálnou pozíciou zámena vo výpovedi (d, f). Z prehľadu stavu problematiky vyplýva, že motivácia explicitnej autoreferencie sa hľadá v aktuálnom členení výpovede, emfáze, emocionalite, modalite, rytme, štýle, pragmatike, avšak vzťah medzi explicitnou autoreferenciou a sémantikou verba predmetom výskumu v slovenčine dosiaľ nebol. Kľúčová otázka tejto štúdie znie: Ako sémantika verb determinuje explicitnú autoreferenciu v slovenčine? Keďže explicitná autoreferencia vo flektívnom jazyku znamená súvýskyt osobného zámena *ja* s tvarom verba v 1. osobe sg, hlavnú výskumnú otázku možno rozčleniť na podotázky:

¹⁹ Lagerberg, Robert – Kretzenbacher, Heinz, Leo – Hajek, John: Forms and patterns of address in Russian: Recent research and future directions. In: Australian Slavonic and East European Studies, 2014, roč. 28, č. 1-2, s. 179-209.

²⁰ Marcjanik, Małgorzata: Grzeczność w komunikacji językowej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, 166 s.

²¹ Sosnowski, Wojciech: Forms of address and their meaning in contrast in Polish and Russian languages. In: Cognitive Studies / Études cognitives, 2013, roč. 13, č. 2, s. 225-235.

²² Siewierska, Anna: *Person*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 327 s.

²³ Reliéfizácia textu predstavuje vysúvanie niektorých zložiek výpovede do popredia (*foregrounding*) a odsúvanie iných do úzadia (*backgrounding*): viac Hoffmannová, Jana : Hierarchizace textové informace. In Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (eds.): Nový encyklopedický slovník češtiny. Brno: Masarykova univerzita, 2012 – 2018. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/HIERARCHIZACE_TEXTOVÉ_INFORMACE [cit. 18-11-2017].

1. Z ktorých sémantických tried pochádzajú verbá, preferenčne používané hovoriacimi v 1. osobe sg? Reflektuje sa v explicitnej autoreferencii pestrosť ľudských aktivít a prežívaných stavov alebo sa väčšia miera explicitnosti subjektu viaže na ohraničený súbor sémantických tried verb?

2. Pri ktorých verbách v 1. osobe sg sa explicitná autoreferencia aktualizuje prednostne?

3. Aký vplyv má explicitná autoreferencia na sémanticko-funkčný profil verba v interakcii? Objektom výskumu je explicitná autoreferencia v ústne realizovanej dialogickej komunikácii slovenčine. Materiálovú bázu predstavujú texty Slovenského hovoreného korpusu, verzia *s-hovor-5.0* má rozsah 5 mil. 720 tisíc textových jednotiek, obsahuje 695 nahrávok, čo je viac ako 600 hodín zvukových záznamov. Z korpusových metód sme využili vyhľadávanie tvarov 1. osoby sg pomocou atribútu *tag*, triedenie tvarov podľa frekvencie, pozitívny filter na selekciu tvarov verba so zámenom *ja*, zoznam kolokátov a tvorbu vzoriek s náhodným výberom konkordancií.

3. Explicitná autoreferencia: kvantitatívna analýza korpusových dát

Korpus *s-hovor-5.0* obsahuje 228 101 tvarov 1. osoby sg.²⁴ Pomocou pozitívneho filtra sme vyselektovali výpovede so súvýskytom zámena *ja*. Výskyt zámena sme sledovali v rozsahu od -2 do +1 v okolí tvaru 1. osoby sg. Tento rozsah berieme do úvahy zo slovosledných dôvodov, z dôvodu existencie analytických tvarov, výskytu inverzného postavenia zámena a verba, ale aj z dôvodu spontánnosti, nepripravenosti ústne realizovaného prejavu (medzi osobné zámeno a príslušný tvar verba vstupujú výplnkové slová, preieknutia, opakovanie výrazov, rektifikácie, korektúry a pod.).

Výsledkom filtrovania je 54 621 konkordancií,²⁵ v ktorých sa tvar 1. osoby sg kombinuje so zámenom *ja*. To znamená, že ak hovoriaci referuje na seba verbálnou flexiou, takmer vo štvrtine prípadov (23,94 %) použije explicitnú autoreferenciu. Z celkového počtu 54 621 výpovedí s explicitnou autoreferenciou je 12 800 výpovedí, v ktorých je zámeno *Ja* vysunuté do prominentnej pozície na začiatok výpovede. Inak povedané, ak hovoriaci referovali na seba explicitne, vo štvrtine výpovedí (23,4 %) vysunuli zámeno *Ja* do iniciálovej pozície. Kvantitatívne dáta hovoreného korpusu dokumentujú, že zhruba vo štvrtine výpovedí používatelia slovenčiny pri dosahovaní svojich komunikačných zámerov v dialógu nepociťujú súvýskyt zámena *ja* a príslušného tvaru 1. osoby sg verba ako redundantný. Vzniká otázka, akú rolu pri vysúvaní subjektu do popredia zohráva sémantika verb, pri ktorých sa explicitná autoreferencia uplatňuje.

4. Verbá v 1. osobe sg: sémantická analýza korpusových dát

Všetky verbá v 1. osobe sg s frekvenciou minimálne 50 výskytov v korpuse sme podrobili sémantickej analýze. Ide o 183 441 tvarov verb, t. j. 84,4% všetkých tvarov 1. osoby sg doložených v korpuse. Frekvenciu pokladáme za ukazovateľ typickosti, a to v duchu predstavy, že hovoriaci v reči prednostne aktivizuje to, čo je typickým členom kategórie. Sémantická analýza verb má dve časti. Prvá časť je orientovaná na sémantiku lexém preferenčne používaných v 1. osobe singuláru, v druhej časti skúmame konkrétne kontextové aktualizácie vybraných verbálnych lexii a ich sémantický profil v ústne realizovanom dialógu. Lexému chápeme ako abstraktnú formálno-významovú jednotku, ktorá je nadradená konkrétnym realizáciám v jazykových prehovoroch hovoriacich. Napriek veľkosti skúmanej vzorky (takmer 200 tisíc jednotiek) verbálne lexémy, doložené v korpuse

²⁴ Tvary 1. osoby sg zahŕňajú prítom, prítom aj budúcnosť, indikatív aj kondicionál, dokonavé, nedokonavé aj obojvidové verbá, verbá v kladnej aj zápornej podobe.

²⁵ Pri 52 825 tvaroch verba sa zámeno *ja* vyskytuje v rozsahu do dvoch pozícií pred verbatim, pri 1 796 tvaroch verba sa zámeno *ja* vyskytuje v rozsahu jednej pozície za verbatim (inverzne).

minimálne 50-krát, sú sémanticky koncentrované do 12 sémantických tried. Poradie sémantických tried verb podľa počtu výskytov ich reprezentantov v tvare 1. osoby sg podáva tabuľka 1.

Sémantické triedy verb v 1. os. sg	Počet výskytov verb v 1. os. sg	Percentuálny podiel sémantickej triedy na celkovom výskyte verb v 1. os. sg
existenčné verbá	93 596	48,6 %
verbá myslenia	29 965	15,6 %
komunikačné verbá	15 091	7,8 %
posesívne verbá	14 765	7,7 %
modalitné verbá	13 960	7,2 %
pohybové verbá	9 133	4,7 %
verbá prijímania a dávania	5 542	2,9 %
percepčné verbá	4 283	2,2 %
realizačné a kreatívne verbá	3 402	1,7 %
lokalizačné verbá	1 124	0,6 %
emočné a postojové verbá	705	0,4 %
verbá sociálnej relácie	567	0,3 %
ostatné	441	0,3 %
spolu	183 441	100 %

Tabuľka 1: Poradie sémantických tried verb v 1. osobe sg podľa frekvencie výskytu ich reprezentantov (s-hovor-5.0, celkový počet tvarov = 183 441, $F \geq 50$)

Sféra ľudských aktivít, vonkajších prejavov a vnútorného prežívania vytvára predpoklad pre sémanticky bohatý register verb, ktorými človek v role produktora potenciálne môže referovať na seba. Avšak sémantika verb aktualizovaná v tvare 1. osoby sg vypovedá o tom, že v centre pozornosti sú preferenčne niektoré aspekty hovoriaceho človeka. Dominujú inherentné až bázové aspekty hovoriaceho, akými sú predovšetkým:

a) existencia človeka (existenčné verbá 49 %),
 b) procesy prebiehajúce v mozgu (kognitívne verbá 16 %),
 c) materializácia myšlienkových procesov v komunikácii (komunikačné verbá 8 %),
 d) relácia posesívnosti (posesívne verbum *mat'* je reprezentantom posesívneho modu, ktorý je komplementom centrálného existenčného modu). Modus bytia a modus vlastníctva predstavujú v duchu výkladu E. Fromma: „dva základné spôsoby prežívania, respektíve sily, ktorá určuje rozdiely medzi charaktermi jednotlivcov i medzi rôznymi typmi spoločenského charakteru“²⁶

e) relácia hovoriaceho k deju z hľadiska volitvosti, nutnosti alebo možnosti realizovať dej (modalitné verbá 7,2%). Modalita sa tu chápe ako vzťah pôvodcu deja k jeho realizácii z hľadiska nutnosti, možnosti či zámeru daný dej realizovať.²⁷

Päť uvedených sémantických tried verb na celkovom počte verb v tvare 1. osoby sg participuje takmer 90 percentami výskytov. Prvá osoba sg verba referuje prednostne na archetypálne

²⁶ Fromm, Erich: Mít nebo být? Praha: Aurora, 1976, s. 27.

²⁷ Grepl, Miroslav: K podstatě modálnosti. In Burian, Jaroslav (ed.): Otázky slovanské syntaxe. III. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1973, s. 23-38.

aspekty hovoriaceho človeka (existencia, posesívnosť a komunikácia) a vnútorné, z perspektívy komunikačného partnera nepozorovateľné výseky mentálneho sveta hovoriaceho (kognícia, postoje k deju v rámci modalít).

Zvyšnú približne desatinu výskytov predstavujú verbá, ktorých sémantiku možno kategorizovať na tri sémantické triedy:

f) verbá pohybu vo fyzickom aj v sociálnom zmysle

Pohyb hovoriaceho vo fyzickom priestore predstavujú pohybové verbá s dominanciou smerovo determinovaného pohybu v priestore a nulového pohybu, t. j. verbá polohy a lokalizácie. Pohyb živých bytostí v sociálnom zmysle predstavujú verbá sociálnej relácie a pohyb vecí v abstraktnejšom zmysle vedie k zmene vlastníckych vzťahov medzi donorom a percipientom (verbá prijímania a dávania).

g) verbá senzuálneho vnímania (s dominanciou verb zrakovej percepcie) a emočné, resp. emočno-postojové verbá;

h) realizačné a kreatívne verbá

Verbá pomenávajúce deje, ktoré smerujú k vytváraniu a vytvoreniu objektu-rezultátu deja, sú periférne zastúpené, a to z hľadiska kvantitatívneho (1,7 %) i z hľadiska lexikálnej diverzity reprezentantov. Lexikálna diverzita realizačných a kreatívnych verb mierne narastá až pri verbách s najnižšou frekvenciou (pod 50 výskytov v korpuse). Inými slovami, ak sémantika verba implikuje presun pozornosti na pravovalenčný participant (t. j. na vytváraný alebo vytvorený objekt ako výsledok aktivity), frekvencia tvarov 1. osoby sg, ktoré pozornosť orientujú na subjekt, sa významne znižuje. Frekvencia sémantických tried verb f – h ukazuje túto tendenciu. Ak zo sémantiky verba vyplýva, že sa zameranie pozornosti presúva na externé prejavy človeka (pohyb vo fyzickom alebo sociálnom zmysle), na prejavy prístupné pozorovaniu komunikačného partnera (emočné prežívanie človeka, vizuálne, resp. zmyslové vnímanie) alebo na objekty-rezultáty dejom vytvárané/vytvorené, frekvencia tvarov odkazujúcich na subjekt hovoriaceho, sa významne znižuje.

5 Explicitná autoreferencia: sémantika verb v 1. osobe sg a súvýskyt zámena ja

V tejto časti sa zacielieme na druhú otázku: Ak už hovoriaci na dosiahnutie svojho komunikačného zámeru použije verbá v 1. osobe sg, pri ktorých z nich explicitnú autoreferenciu uplatňuje preferenčne? Existuje sklon hovoriacich intenzifikovať referenciu na seba samého zámenom *ja* v závislosti od sémantiky verba?

Prvým krokom je triedenie gramatických tvarov verb v 1. osobe sg podľa frekvencie. Do výskumnej vzorky sme zahrnuli najviac frekventované tvary verb v 1. osobe sg (s frekvenciou minimálne 100 výskytov v korpuse). Takto ohraničená výskumná vzorka predstavuje 181 rozličných tvarov v 1. osobe sg, ktoré zahŕňajú tvary prézenta, futúra, *l*-ový tvar a jeho modifikácie v mennom rode aj negáciu. Pri tvorbe výskumnej vzorky vychádzame z predpokladu, že explicitná autoreferencia sa neviaže na lexému ako systémovú lexikálnu jednotku, ale na jej konkrétne komunikačné realizácie. Pomocou pozitívneho filtra sme pri každom tvare vyseletovali výpovede so súvýskytom verba a zámena *ja* (v rozsahu od -2 do +1). Získané dáta sú základom pre zistenie percentuálneho podielu explicitnej autoreferencie na celkovom výskyte tvaru verba v 1. osobe sg. V tabuľke 2 uvádzame prvých 12 verbálnych tvarov, pri ktorých sa explicitná autoreferencia prejavuje v najvyššej miere (je vyššia ako 30 %).

Verbum v 1. osobe sg**Percentuálny podiel explicitnej autoreferencie na celkovom výskyte tvaru 1. osoby sg**

viem	47,7 %
myslel som (si)	39,4 %
bojím sa	38,1 %
nejdem	37,9 %
myslela som (si)	36,7 %
neviem	35,7 %
beriem	33,5 %
bývam	32,1 %
poznám	31,2 %
nepoznám	31,0 %
bývala som	30,9 %
napišem	30,7 %

Tabuľka 2: Poradie 12 verbálnych lexii v 1. osobe sg podľa zastúpenia explicitnej autoreferencie (s-hovor-5.0, celkový počet tvarov 12 verb = 14 764)

Z kvantitatívneho hľadiska korpus nepodáva dôkazy o tom, že by sa pri niektorých verbách explicitná autoreferencia uplatňovala pri nadpolovičnej väčšine tvarov 1. osoby sg. Navyššími miery registrujeme pri kognitívnom verbe *viem* (takmer 48 %).

Z formového hľadiska sa potvrdzuje predpoklad, že explicitná autoreferencia sa uplatňuje v diferencovanej miere v závislosti od tvaru prezenta, *l*-ového tvaru a futúra, menného rodu *l*-ového tvaru, kladnej a zápornej podoby verba, teda je viazaná na lexiu, nie lexému. Osobitne skúmame aj *l*-ové tvary mužského a ženského rodu, a to so zámerom zohľadniť pri výskume explicitnej sebaidentifikácie pohlavie ako jednu zo sociolingvistických charakteristík hovoriaceho.²⁸

Zo sémantického hľadiska sa explicitná autoreferencia prednostne uplatňuje:

- a) v kognitívnych verbách (*viem, neviem, myslel som si, myslela som si, poznám, nepoznám*);
- b) v kognitívnej aktualizácii primárne nekognitívneho verba (v prípade verba *brať*, ktoré primárne patrí do sémantickej triedy verb prijímania). Autoreferencia *ja beriem* sa však kontextovo aktualizuje tak, že subjekt má zväčša sémantickú rolu kognizant. Ide o autoreferenciu na hovoriaceho ako nositeľa poznávacieho procesu, ktorý niečo chápe istým spôsobom (1), z istej perspektívy (2). Poznávanie prerastá do hodnotiacich postojov, ktoré hovoriaci adresuje iným účastníkom alebo neúčastníkom komunikačného aktu (3) alebo ktoré sám prijíma od iných komunikačných partnerov (4). Ostatné sémantické aktualizácie sú zriedkavejšie: prežívateľ citového stavu (5), realizátor sociálneho kontaktu (6), aktívny prijímateľ zodpovednosti (7), najmenej príjemca veci (8).
 - (1) *ja to furt beriem ako také ako hobby*
 - (2) *ja moje zamestnanie beriem tak ako len prostriedok k tomu, aby som zarobila peniaze*
 - (3) *ja ho beriem úplne ako pohodáka*
 - (4) *v poriadku, však ja to beriem (= reakcia na kritiku)*
 - (5) *mi tak ťažko, keď to tie spomienky si tak beriem ja*
 - (6) *moje decká, čo ja ich tam beriem, tak furt majú z toho zážitok*

²⁸ Niekedy sú rozdiely v miere explicitnej autoreferencie medzi mužským a ženským rodom nevýrazné (*myslel som* 39,4 % : *myslela som* 36,7 %), avšak pri iných verbách sú rozdiely nápadné a dokonca s vyšším podielom explicitnej autoreferencie v *l*-tvare feminína (*bývala som* 31 % : *býval som* 18 %; *nemohla som* 29 % : *nemohol som* 19 %). Menný rod *l*-ových tvarov by mohol byť predmetom samostatnej sondy zameranej na vzťah pohlavia a explicitnej sebaidentifikácie zámenom *ja*, avšak detailný pohľad na tento výsek materiálu prekračuje možnosti a zámer tejto štúdie.

(7) *ja si to beriem na svoje triko*

(8) *tržby, ktoré každé oddelenie má, toto beriem ja*

Na báze jazykových dát veľkého rozsahu, pri ktorom predpokladáme neutralizáciu alebo aspoň reštrikciu vplyvu témy na sémantiku verb, možno povedať, že explicitná autoreferencia sa v dialogickej komunikácii v slovenčine prednostne uplatňuje pri referencii na mentálnu sféru hovoriaceho (sedem z 12 verb s najvyšším podielom explicitnej autoreferencie tvoria kognitívne verbá *vedieť*, *myslieť* (*si*) a *poznať* alebo kognitívna kontextová aktualizácia primárne nekognitívneho verba *brať* v zmysle *ponímať*, *chápať* niečo istým spôsobom, z istej perspektívy. Explicitná autoreferencia v dialogickej komunikácii v slovenčine sa preferenčne viaže na hovoriaceho v sémantickej role kognizanta.

Druhú časť verb s najvyššou mierou explicitnej autoreferencie tvoria verbá, v ktorých má hovoriaci tieto sémantické roly:

a) nositeľ zápornej volitvosti, t. j. osoba, ktorá je nositeľom vôle, úmyslu, odhodlania nevykonať niečo (=ja nejdem niekam alebo niečo urobiť)

(9) *...som išiel hore, bleskové počasie, spravil som jednu jazdu a dosť, ja sa nejdem zabíjať*

b) prežívateľ emócie strachu z istého podnetu, nedostatku odvahy niečo urobiť, obavy z niečoho nepríjemného, nebezpečného (*ja sa bojím*)

(10) *...len ja sa bojím, ako by to skončilo a čo by sme potom spravili*

c) nositeľ zámeru vyjadriť niečo, dať niečo vedieť iným písomnou formou komunikácie (*ja napíšem*). Z kontextových aktualizácii je zrejmé prelínanie roly nositeľa zámeru s prežívateľom kladnej (11a) alebo zápornej emócie (11b), ktorá je stimulom zámeru komunikovať.

(11a) *ja napíšem tam samé pozitívne veci*

(11b) *ja už napíšem na úrad*

d) statuál lokalizátor (hovoriaci, ktorý sa identifikuje priestorovo 12a), statuál relátor (hovoriaci, ktorý sa identifikuje vzťahom k inej osobe 12b), statuál ako nositeľ sebahodnotenia (hovoriaci, ktorý sa identifikuje tak, ako sám seba prežíva a ako sa sám kvalifikuje 12c-d).²⁹

(12a) *Ja by ja by som mohla, už mám takú možnosť, ale ja tu zatiaľ bývam vo Vrakuni*

(12b) *ja som bývala s jednou, čo študovala slovenčina dejepis*

(12c) *Ja bývam niekedy, keď nejaké školenie mávame, tak veľmi zákerný*

(12d) *Ja som bývala bojovníčka vždy za takéto veci*

Sémantika verb, pri ktorých pozorujeme explicitnú autoreferenciu preferenčne, dokumentuje, že presun pozornosti hovoriaceho na seba samého je len zriedka motivovaný rolou agensa-realizátora (aktívneho vykonávateľa deja, ktorý vedie k výsledku). Ako sme ukázali, realizačné a kreatívne verbá sú v tvare 1. osoby singuláru zriedkavé a v súbore verb s prednostne používanou explicitnou autoreferenciou sa reprezentant tejto triedy verb nenachádza vôbec. Explicitné odkazy na hovoriaceho sa intenzifikujú skôr vtedy, ak hovoriaci referuje na svoj neviditeľný vnútorný svet (na mentálnu sféru poznávacích a myšlienkových procesov, emócie, nevôľu, zámer) alebo ak sa identifikuje (priestorovo, priestorovo-sociálne alebo poukazom na svoje individuálne osobitosti, ako ich sám hovoriaci prežíva a posudzuje).

6. Sémanticko-funkčný profil explicitnej autoreferencie *ja viem*

V poslednej časti štúdie sa zacielime na aktualizácie kognitívneho verba *viem*, pri ktorom sa podľa korpusových zistení explicitná autoreferencia *ja viem* uplatňuje najvýraznejšie (takmer

²⁹ Terminológia pre sémantické roly subjektu podľa: Ivanová, Martina – Sokolová, Miloslava – Kyseľová, Miroslava – Perovská, Veronika: Valenčný slovník slovenských slovies na korpusovom základe. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2014, 534 s.

48 % použitých tvarov *viem* má v kontextovom okolí zámeno *ja*). Pod aktualizáciou rozumieme sémanticko-funkčnú konkretizáciu verbálnej lexie v interakčnom kontexte. Tú skúmame v súhre preferovanými pravostrannými a ľavostrannými kolokátmi spojenia *ja viem* a v celkovom interakčnom kontexte dialogickej komunikácie. Hovorený korpus poskytuje 1344 dokladov spojenia *ja viem* v neiniciálovej pozícii a 193 výskytov v iniciálovej pozícii. Explicitná autoreferencia *ja viem* sa uplatňuje dvoma spôsobmi: v ustálených a voľných aktualizáciách.

Fakt, že ide o verbum s najvyšším podielom explicitnej autoreferencie sa premieta do vzniku spojení s tendenciou k ustálenosti. Ide o spojenia s ľavostranným komponentom *čo* (*čo ja viem*). Z 1344 spojení *ja viem* sa komponent *čo* nachádza takmer v troch štvrtinách dokladov (73 %). V dialogickej komunikácii sa spojenie *čo ja viem* aktualizuje dvojako: jednak ako epistemický komentár k prebiehajúcim myšlienkovým procesom hovoriaceho a hodnotiaci postoj k propozičnému obsahu, jednak ako spojenie podliehajúce lexikalizácii a prehodnocovaniu na pomenúvaciú jednotku s novým celistvým významom a novou funkciou verba *viem* v ňom.

Epistemický komentár je vyjadrenie, ktorým hovoriaci slovne sprevádza svoje prebiehajúce myšlienkové procesy. Komentár *čo ja viem* signalizuje rozličné aspekty vnútorných, pre komunikačné okolie neviditeľných myšlienkových procesov hovoriaceho:

- a) rozпамätúvanie pred spomienkovou naráciou alebo pred vysvetlením (13)
(13) *No a tak, čo ja viem, tak prišla som tam a naraz som zistila, že tam moja žiačka sedí...*
- b) zvažovanie alternatív a rozhodovanie (14)
(14) *No, čo ja viem, či to bolo dobré, pre koho...*
- c) hľadanie vhodného výrazu (15a) a spresňovanie už použitého výrazu (15b)
(15a) *s takou s takou, čo ja viem, s takou mimikou*
(15b) *ten náklad distribuovať do škôl, do knižníc, do, čo ja viem, dedinských knižníc alebo do školských knižníc alebo do škôl, hej*
- d) zakončenie výpovede so záverom „do stratena“ (16)
(16) *to by sme mohli len ukázať ako, čo ja viem, nejakú fotku skrásliť alebo čo tam ponaliepaš a čo ja viem*
- e) relativizácia platnosti propozičného obsahu vzťahovaním obsahu výpovede na vlastný poznávací a skúsenostný kontext hovoriaceho (17)
(17) *A to sa odvážalo dvakrát týždenne, čo ja viem.*
- f) sprostredkovanie nepresných údajov (18a), negatívnych hodnotiacich postojov (18b)
(18a) *ten vinohrad bol široký, čo ja viem, osem, desať metrov*
(18b) *...aby si sa nestal nejakým, čo ja viem, poval'ačom*
- g) prejav bezradnosti (19a), nevedomosti, neschopnosti nájsť adekvátny výraz (19b)
(19a) *Čo ja viem?*
(19b) *Počúvala som ho, ale čo ja viem, ako neviem.*

Epistemický komentár s explicitnou autoreferenciou *ja viem* predstavuje relatívne autonómu zmienu, syntakticky nezačlenenú poznámku, ktorou hovoriaci zviditeľňuje vnútorný svet svojich mentálnych procesov. Pozoruhodné je, že kým autosémantické kognitívne verbum *vedieť* prototypicky referuje na vlastníctvo informácie (= mať vedomosť o niekom, niečom; byť oboznámený s niečím³⁰), epistemické komentáre s verbum *ja viem* sú, práve naopak, správou hovoriaceho o deficite vedenia (komentovanie mentálnych procesov ako hľadanie informácií v pamäti hovoriaceho, subjektívnosť a relativizácia poznania, neúplnosť a nepresnosť poznania, absolútny

³⁰ Kačala, Ján – Pisárčiková, Mária – Považaj, Matej (red.): Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava: Veda, 2003, 985 s. Dostupné na: <http://www.juls.savba.sk>.

alebo parciálny deficit informácie). Na rozdiel od M. Grepla epistemický postoj teda chápeme ako komentár, týkajúci sa poznávania alebo vedenia vôbec, nielen ako „míru viedění (jistoty), s jakou mluví někomu něco sděluje“.³¹ V hovorenej komunikácii epistemické komentáre s komponentom *ja viem* fungujú predovšetkým ako poistka proti obvineniu z porušenia maximy kvality.³² Ich kontextové aktualizácie možno interpretovať ako signál, že hovoriaci si v momente rečového aktu uvedomuje parciálnosť, nepresnosť, relatívnosť, subjektívnu limitovanosť alebo inú nenáležitnosť propozičného obsahu, ktorý komunikačnému partnerovi sprostredkúva. Prehodnotenie sémantiky verba *viem* v spojení s explicitným odkazom na hovoriaceho je ešte výraznejšie v ustálenom spojení *čo ja viem*. Výsledkom sú lexikalizované spojenia s funkciou neurčitého záměna (odkazujúce na neurčitú vec, osobu, miesto, spôsob: *čojaviemčo, čojaviemkto, čojaviemkde, čojaviemako*) a s funkciou blízku konštrukčnej častice *napríklad* (uvádza neúplnú enumeráciu 20a,b).

(20a) ...*ale bolo tam kopy kopy chlapcov z vysokých škól, ktorí boli, čo ja viem, právnici, medici...*

(20b) ...*ľudia sú arogantní, že proste vedia, že čo ja viem, nemôžu mať tašku pri nohách alebo veci na kolenách položené, ale aj tak majú.*

Komponent *čo* sa síce vyskytuje aj pred verbatimom *viem*, t. j. bez explicitnej autoreferencie, avšak výskyt spojenia *čo viem* je v porovnaní so spojením *čo ja viem* 25-krát nižší. Navyše, pravidla nemá funkciu epistemických komentárov, ale reprezentuje predmetovú vetu (*ukážem, čo viem – netrápim sa nad tým, čo viem – že by som sa rozlútočila a povedala, čo viem*). Toto porovnanie dokumentuje, že spojenie *čo ja viem* s explicitnou autoreferenciou je funkčne špecifické ako vonkajší prejav vnútorných myšlienkových procesov hovoriaceho, ktoré prebiehajú simultánne popri formulácii výpovedi v rečovom akte a ktoré ponúkajú možnosť nahliadnuť do mentálneho sveta hovoriaceho v momente rečového aktu. V prípadoch, keď sémantika verba *viem* ustupuje v prospech novej funkčno-sémantickej jednotky (neurčitého záměna, častice *napríklad*), možno uvažovať o lexikalizácii spojenia *čo ja viem*.

Druhým typom kontextovej aktualizácie explicitnej autoreferencie *ja viem* sú voľné (neustálené) spojenia. Typické pravostranné súvýskyty predstavuje kolokačná paradigma syntaktických operátorov (spojka *že*, relatíva *čo, ako, kde, kto, aký, ktorý, prečo, koľko*).

Veta uvedená spojkou *že* sa tradične hodnotí ako vedľajšia, avšak veta nasledujúca po kognitívnom verbe *ja viem* predstavuje sémanticky najdôležitejšiu časť výpovede. Propozičným obsahom tzv. vedľajšej vety v dialogickej komunikácii bývajú skúsenosti, očakávania, hodnotiace postoje, fragmenty zo spomienkovej narácie, týkajúce sa hovoriaceho alebo inej osoby (21), resp. reprodukcia cudzej reči (22).³³

(21) ...*ale ja viem, že ty si mi spomínala, že keď si vstupovala do vzťahu, tak bola si veľmi zranená z toho života, ktorý bol predtým...*

(22) *Židovka mi vtedy hovorila, že vieš čo, že ja viem, že existuje nejaký tábor, ktorý je vonku...*

Na druhej strane, tzv. hlavná veta (*ja viem*) obsahuje informáciu, ktorá je výsledkom bazálnej, rýchlej, nevedomovanej implicitnej inferencie a nie je ani sémanticky, ani syntakticky obligatórnou zložkou výpovede (*ja viem, že ty si mi spomínala... = ty si mi spomínala...*). Ak už hovo-

³¹ Grepl, Miroslav – Karlík, Petr: Skladba spisovné češtiny. Olomouc: Votobia, 1998, s. 480-485.

³² Maxima kvality je jedna z konverzačných maxim, odvodená z princípu kooperativnosti. Pozostáva zo supermaximy (Usiluj sa o to, aby tvoj príspevok do rozhovoru bol pravdivý.) a dvoch špecifických maxim: 1. Nehovor nič, čo považuješ za nepravdivé. 2. Nehovor nič, pre čo nemáš dost' dôkazov. Grice, Herbert, Paul: Logic and Conversation. In Cole, Peter – Morgan, Jerry (eds.): Syntax and Semantics. 3. New York: Academic Press, 1975, s. 45.

³³ Deje, stavy, zmeny a ich účastníci v predmetových vedľajších vetách sa označujú ako situačné aktanty alebo „mikrosituácie“ (Grepl, Miroslav – Karlík, Petr: Skladba spisovné češtiny, op. cit., s. 40).

riaci informáciu komunikačnému partnerovi sprostredkúva, eo ipso, informáciu aj vlastní. Ak sa napriek tomu svoju rolu „vlastníka informácie“ rozhodne verbalizovať, a to ešte so zvýrazneným odkazom na seba zámenom *ja* a iniciálovým postavením verba *viem* vo výpovedi, vyvstáva otázka motivácie tejto komunikačnej stratégie.

Celkovo možno povedať, že explicitná autoreferencia *ja viem* je epistemickým komentárom: nadosobný a gnómický propozičný obsah modifikuje na individualizovaný a subjektivizovaný. Rigorózne pravidlá používania explicitnej autoreferencie vymedziť nemožno. Za jej uplatnením sú subtílné interakčné okolnosti, ktoré sú výsledkom prežívania vzťahov sociálnej blízkosti alebo dištancie medzi partnermi v dialógu, jedinečnosti ich postojov k podávanému obsahu i výrazom vnútorného prežívania v momente rečového aktu. Z perspektívy rozličných účastníkov dialógu výpovede s explicitnou autoreferenciou *ja viem* nebudú identicky interpretovateľné.

Prostredníctvom skúmania výpovedí zasadených do celkového interakčného kontextu dialogickej komunikácie predsa len možno vymedziť sklon k pravdepodobnejšiemu (nie však obligatórnemu) výskytu explicitnej autoreferencie *ja viem* v troch oblastiach: ako signál postoja hovoriaceho k podávanej informácii, k sebe samému a ku komunikačnému partnerovi.

Explicitná autoreferencia *ja viem* vysúva do pozornosti postoj hovoriaceho k propozičnému obsahu, ktorý sa špecifikuje ako:

a) neverejný, tajný

Z kontextu vyplýva, že hovoriaci vysunie do pozornosti obsah, ktorý vníma ako skrývaný pred verejnosťou, ktorý sa drží v tajnosti, avšak hovoriaci sa prezentuje ako taký, ktorý patrí medzi zasvätených (*Ale ja viem, že kde tehly kde tie tehly išli a kde sú.*)

b) kontrastný

Hovoriaci vysunie do pozornosti obsah, ktorý hodnotí v rozpore s dosiaľ známou a medzi komunikačnými partnermi akceptovanou predstavou (...*tak povedal, že on sa autobusu uhýbal, že preto bol v kanáli. Ale ja viem, že sa autobusu nevyhýbal.*)

c) parciálny a sprostredkovaný

Hovoriaci podáva informáciu s vedomím, že môže byť limitovaná vlastným skúsenostným kontextom. Pripúšťa, že jeho poznanie môže byť nekompletné (*ja viem toľko, ako ja viem, pokiaľ ja viem, čo ja viem*) alebo ovplyvnené zdrojom, z ktorého informácia pochádza (*ja viem len z rozprávania*).

d) približný

Explicitná autoreferencia *ja viem* sa pravidelne objavuje v okolí kvantitatívnych údajov, zvlášť časových, ako signál približnosti (*Prišli sme tam, ja viem, o ôsmej večer.*)

e) vierohodný

V spomienkovej narácii sa explicitnou autoreferenciou *ja viem* vyzdvihujú tie fragmenty prehovoru, ktoré sú pre hovoriaceho zvlášť dôležité a na ktoré si dobre pamätá. Zdrojom poznania je autentická skúsenosť, na ktorú sa hovoriaci odvoláva ako na verifikačný zdroj. Tak intenzifikuje dôveryhodnosť informácie, ktorá je v momente rečového aktu neverifikovateľná (...*povedal na stráž, pretože ja som žil, ja viem, ako sa vtedy zdravilo*);

f) známy alebo nezaujímavý

Hovoriaci dáva najavo, že s propozičným obsahom prezentovaným komunikačným partnerom, je oboznámený, a teda jeho informačná hladina je vyrovnaná s hladinou poznania komunikačného partnera. Spojenie *ja viem* funguje ako interakčný signál pre partnera, aby ukončil tematický blok (*Áno, áno, to ja viem. – Však ja viem. – Ja viem. To ja viem. – Ja viem, ja viem. – Hej, ja viem.*). Môže ísť aj o prejav odmietnutia odpovede komunikačného partnera, ktorú percipient pokladá buď za neinformatívnu, alebo nezodpovedajúcu jeho očakávaniu (*to ja viem, ale...*).

Prezentáciu známej informácie percipient môže pociťovať ako svoju diskreditáciu a výraz nekompetentnosti, čo vedie k expresívnej a obrannej reakcii. V tomto prípade už explicitná autoreferencia *ja viem* vypovedá o emočnom stave hovoriaceho v momente rečového aktu. Nadmiera informácií, ktoré sú percipientovi známe, vedie k porušeniu maximy kvantity a princípu kooperatívnosti³⁴ (23).

(23) A: *To je para, to nie je dym.*

B: *Áno, ja viem, že to nie je dym. No. To prepáč. To ako zas nie som teľa.*

Explicitná autoreferencia *ja viem* signalizuje i ďalšie stránky mentálneho a s tým súvisiaceho emočného stavu hovoriaceho. Analýza korpusových výpovedí podáva dôkazy o dvoch tendenciách najčastejšieho výskytu:

a) Absencia vedomosti alebo schopnosti vyrovnáť sa so situáciou vedie k pocitu bezradnosti a k rozpakom hovoriaceho (*no, čo ďalej no, ja viem? – viem ja?*); b) priznanie si chyby alebo deficitu vedomosti, príp. schopnosti vyrovnáť sa so situáciou vedie k pocitu nedostatočnosti, hanby, sklamaní, rozčarovania hovoriaceho (*Nebolo to správne, ja viem, ale. Hanbím sa za to. Ja viem.*). Napokon, explicitná autoreferencia *ja viem* je prejavom postoja hovoriaceho ku komunikačnému partnerovi a funguje ako:

a) súčasť taktu a ohľaduplnosti hovoriaceho, ktorý pripúšťa nežiaduci vplyv svojho verbálneho alebo neverbálneho konania na komunikačného partnera (*ja viem, že vás vyrušujem – ja viem, že to môže byť blbé*),

b) „vkladanie slov“ do úst komunikačného partnera, vychádzajúce z presvedčenia hovoriaceho, že dokáže anticipovať myšlienkové procesy partnera (*ja viem, čo ešte povieš – ja viem, myslíš si, že...*);

c) prejav empatie a ocenenia komunikačného partnera (*ja viem, že že tebe je to ťažko – ja viem, o čom hovoríš -- a ja viem, že si zlatá, ja tomu verím*);

d) uznanie kvalít komunikačného partnera pred kritikou alebo odmietnutím (*Ty mami, ja viem, že rada sa zapájaš do rozhovoru. Ale nie.*);

e) zverejnenie tabuizovanej informácie alebo negatívneho hodnotiaceho postoja (*Ved' si bol zavretý. Ja viem, že si bol zavretý.*).

Explicitná autoreferencia *ja viem* v prípadoch a) – e) je nositeľom sociálnej dimenzie interakcie a dôsledkom uplatňovania princípu zdvorilosti a maximy taktu.³⁵

7. Záver

Explicitná autoreferencia sa vysvetľuje aktuálnym členením výpovede, emocionalitou, modalitou, rytmom či štýlom textu. Táto štúdia odкрýva vzťah medzi sémantikou verb preferenčne používaných v 1. osobe singuláru a explicitnou autoreferenciou (súvýskytom tvaru verba so zámenom *ja*). V prvej časti sme vymedzili sémantické triedy verb, ktoré sa v ústne realizovanom dialógu v 1. osobe singuláru používajú preferenčne. Navzdory tomu, že sféra ľudského pôsobenia a prežívania je mimoriadne bohatá a verbom v 1. osobe singuláru možno referovať na ktorýkoľvek výsek z nej, dáta hovoreného korpusu dokumentujú, že päť sémantických tried verb na celkovom počte verb v 1. osobe singuláru participuje takmer 90 percentami výskytov (existenčné verbá, verbá myslenia a komunikácie, posesívnosti a modalit).

³⁴ Maxima kvantity pozostáva z dvoch špecifických a komplementárnych maxím: 1. Nech je tvoj príspevok natoľko informatívny, ako je v momente rečového aktu potrebné. 2. Nech tvoj príspevok nie je informatívnejší, než je potrebné (Grice, Herbert, Paul: *Logic and Conversation. Syntax and Semantics.*, op. cit., s. 40.).

³⁵ K princípu zdvorilosti a maxime taktu napríklad Leech, Geoffrey, Neil: *Principles of Pragmatics.* London and New York: Routledge, 2016, s. 79-84, 104-127.

V druhej časti sme skúmali, v ktorých sémantických triedach verb, preferenčne používaných v 1. osobe singuláru, je podiel explicitnej autoreferencie najvyšší. Z korpusových dokladov a sémantickej analýzy verb vyplýva, že podiel explicitnej autoreferencie v dialogickej komunikácii v slovenčine narastá, ak hovoriaci odkazuje na svoj vnútorný, z hľadiska komunikačných partnerov nepozorovateľný mentálny svet poznávacích a myšlienkových procesov, emócií, vôľ, zámerov alebo ak sa identifikuje (priestorovo, sociálne alebo poukazom na svoje individuálne osobitosti tvoriace jeho identitu tak, ako ju sám hovoriaci prežíva a hodnotí). Naopak, ak sémantika verba implikuje presun pozornosti na pravovalenčný participant (t. j. na vytváraný alebo vytvorený pozorovateľný objekt ako výsledok aktivity pri realizačných a hlavne kreatívnych verbách), miera explicitnej autoreferencie sa významne znižuje. Na báze korpusového pozorovania sme vymedzili 12 verbálnych lexii, pri ktorých sa explicitná autoreferencia prejavuje v najvyššej miere (aspoň v tretine realizácií verba v tvare 1. osoby singuláru registrujeme súvýskyt záměna *ja*). Sedem z 12 verbálnych lexii s najvyšším podielom explicitnej autoreferencie tvoria tvary kognitívnych verb *vedieť*, *nevedieť*, *myslieť* (*si*) a *poznať* a kognitívna kontextová aktualizácia primárne nekognitívneho verba *brať* v zmysle *ponímať*, *chápať* niečo istým spôsobom, z istej perspektívy. Explicitná autoreferencia v dialogickej komunikácii v slovenčine sa preferenčne viaže na hovoriaceho v sémantickej role kognizanta (nositeľa poznávacích procesov).

Tretia časť výskumu má podobu prípadovej štúdie orientovanej na verbum *viem*, ktoré z hľadiska explicitnej autoreferencie predstavuje dominantný reprezentant. Redundanciu osobného záměna, na ktorú sa odvolávajú viaceré štúdie, možno pripustiť len z čisto gramatického a teoretického (akontextového) hľadiska. Prípadová štúdia „*ja viem* verus *viem*“ na báze korpusových dokladov z dialógu ukazuje, že explicitná autoreferencia funguje jednak v podobe epistemických komentárov, jednak vypovedá o subtilných interakčných okolnostiach, ktoré sa týkajú a) mentálno-emočného stavu hovoriaceho, b) vzťahu sociálnej blízkosti alebo dištancie k partnerovi dialógu, c) vzťahu hovoriaceho k propozičnému obsahu výpovede. Hoci sa vecný význam verba *vedieť* prototypicky vykladá v zmysle „mať vedomosť, byť informovaný, schopný niečo urobiť“, spojenie *ja viem* sa v interakcii aktualizuje na škále od pólu „hovoriaci = vlastník informácie/schopnosti“ až po pól celkom opačný, keď spojenie *ja viem* funguje ako signál absencie vedenia, poznávacej neúplnosti a neurčitosti. Motiváciu pre explicitnú autoreferenciu možno vidieť v komunikačných maximách kvantity, kvality, taktu a zdvorilosti. Krajný pól predstavujú lexikalizované spojenia, v ktorých komponent *ja viem* funguje ako súčasť ustálených spojení s funkciou neurčitého záměna (typ *čojaviemčo*) a častice *napríklad*, *povedzme*.

Z mnohorakých funkcií explicitnej autoreferencie vyplýva, že vysvetľovať súvýskyt záměna s tvarom verba poukazom na redundanciu záměna by znamenalo to isté, ako pripustiť redundanciu sociálnej stránky komunikácie a vnútorného sveta človeka v interakcii.

Pramene

Slovenský hovorený korpus – s-hovor-5.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2015. Dostupný v internete: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Speaker's Reference in Dialogic Communication in Slovak Language: Verbal Person versus Personal Pronoun

Jana Kesselová

The subject of this research is a speaker's reference in dialogic communication. In Slovak as a pro-drop language, verbal flexion is a clear means of identifying the speaker. The question arises as to what motivates a speaker to use explicit self-referencing (a combination of verbal flexion together with personal pronoun). Existing research explains the explicit speaker's referencing with a reference to functional perspective of the sentence, emotionality, rhythm and style. In the study, we address the question of how the verb's semantics and the speaker's semantics roles determine speaker's referencing. We use Corpus of Spoken Slovak as the source of language data. Research shows that the explicitness of self-referencing is increasing when the speaker refers to the mental sphere of his/hers cognitive and thought processes, emotion, will and intention. Explicit self-reference in dialogue increases when the speaker refers to his inner world, which is invisible to communication partners. On the contrary, explicit self-reference is used very rarely with creative verbs that designate an event leading to a visible result. The semantic role of the bearer of cognitive processes is dominant. Particular attention is paid to the functions of the self-reference „I know” (ja viem), as with „ja viem” in Slovak language, explicit self-referencing is applied to the highest degree.